

RNI MAHMAR
36829-2010

ISSN- 2229-4929

Peer Reviewed

Akshar Wangmay

International Research Journal
UGC-CARE LISTED

Special Issue, Volume- III
Challenges of Higher Education in India to Compete with
Global Level

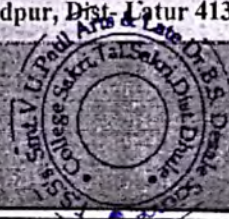
July 2021

Chief Editor:
Dr. Nanasahab Suryawanshi

Executive Editor:
Dr. Purandhar Dhanapal Nare
Principal,
Night College of Arts and Commerce,
Ichalkaranji

Co-Editor:
Dr. Madhav. R. Mundkar

Address
'Pranav', Rukmenagar,
Thodga Road, Ahmadpur, Dist. Latur 413515 (MS)

PRINCIPAL
S.S.S. Smt. V. U. Patil Arts &
Late Dr. B. S. Deshpande College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal
UGC CARE LISTED JOURNAL

July 2021

Special Issue, Volume-III

On

**CHALLENGES OF HIGHER EDUCATION IN INDIA TO COMPETE WITH
GLOBAL LEVEL**

Chief Editor

Dr. Nanasaheb Suryawanshi

Pratik Prakashan, 'Pranav, Rukmenagar, Thodga Road Ahmedpur,
Dist. Latur, -433515, Maharashtra

Executive Editor

Dr. Purandhar Dhanapal Nare

Principal

Night College of Arts & Commerce, Ichalkaranji.

Co-Editor

Dr. Madhav. R. Mundkar

Assistant Professor, Head Dept. of Hindi
Night College of Arts & Commerce, Ichalkaranji.

Editorial Board

Prof. M. R. Dandekar
Prof. Dr. S. L. Randive
Prof. Dr. G. B. Khandekar
Prof. Dr. D. B. Birnale
Prof. Dr. R. V. Sapkal
Prof. Dr. S. V. Chaple
Prof. S. R. Patankar

Published by-Dr. Purandhar Dhanapal Nare, Principal, Night College of Arts & Commerce, Ichalkaranji.

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors Price:Rs.1000/-

PRINCIPAL
Smt. V. U. Patil Arts &
Late Dr. B. S. Desate Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

मोदींच्या नेतृत्वातील ग्लोआ सरकारच्या प्रारंभीच्या काळातील भारत-पाकिस्तान संबंध

डॉ. शरद बाबुराव सोनवणे

सहाय्यक प्राध्यापक — राज्यशास्त्र विभाग, श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व कौ.डॉ.भास्कर सदाशिव
देसले विज्ञान महाविद्यालय, साक्री जि. धुळे
ई-मेल : sharadpolsci@gmail.com

प्रस्तावना

भारतात २०१४ मध्ये सार्वत्रिक निवडणूका होऊन नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखाली उजव्या विचारसरणीच्या भाजपाचे सरकार स्पष्ट बहुमताने सत्तारूढ झाले. नरेंद्र मोदी यांनी आपल्या शपथग्रहण समारंभासाठी सार्कच्या सर्व सदस्य देशांच्या प्रमुखांना निमंत्रण दिले. बांग्लादेशच्या पंतप्रधान शेख हसिना बगळता सर्व सार्क राष्ट्रांचे प्रमुख या समारंभास उपस्थित राहिले. नरेंद्र मोदी यांनी पंतप्रधानपदाची सूत्रे स्वीकारतानाच त्यांच्या सरकारच्या परराष्ट्र धोरणाची दिशाच जणु त्यांनी जाहिर केली होती. पाकिस्तानचे पंतप्रधान नवाझ शरिफ यांनी मोदींचे निमंत्रण स्वीकारून ते भारतात आले व मोदींच्या शपथग्रहणाच्या कार्यक्रमास उपस्थित राहिले. त्यातून भारत — पाकिस्तान सहकार्याचे आणि सामंजस्याचे पर्व यापुढे सुरू होईल अशी एक आशा निर्माण झाली होती. परंतु हे एक मृगजळ ठरले. जुनेच प्रश्न व जुनीच मने घेऊन भारत-पाकिस्तान एकमेकांशी भांडू लागले. पूर्वीप्रमाणे चर्चेची गुन्हाळे सुद्धा सुरू झाली. मात्र परस्पर सहकार्य आणि सामंजस्य वाढवण्यासाठी ठोस निर्णय व त्यानुसार कृती सुरू होण्याचे कोणतेही संकेत मिळाले नाही. याउलट भारत-पाक संबंध बिघडत जाऊन, दक्षिण आशिया उपखंडातील तणाव वाढण्याची चिन्हे निर्माण झाली. त्याचा प्रत्यय पुढे उरी, पुलवामा आणि बालाकोट घटनांवरून आला. म्हणून मोदी सरकारच्या प्रारंभीक काळातील भारत-पाक संबंधाचा परामर्श घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधात केला आहे.

काश्मिर प्रश्न भारत-पाक संबंधातील कळीचा मुद्दा

भारत आणि पाकिस्तान या दोन देशांमध्ये काश्मिर प्रश्न हा सदैव कळीचा मुद्दा राहिलेला आहे. एकाच दिवशी आणि एकाच हिंदुस्थानाच्या विभाजणातून निर्माण झालेल्या या दोन्ही देशांचे संबंध सुरुवातीपासून आजपर्यंत कटुतेचेच राहिलेले असून त्यांचे एकमेव कारण म्हणजे काश्मिर प्रश्न हाच आहे. काश्मिर बाबत दोन्ही देशांच्या वेगवेगळ्या भूमिका आहेत, दोन्ही देश काश्मिरवर आपला हक्क सांगतात. पाकिस्तानने अवैधरित्या लष्करी कारवाई करून बळकावलेला काश्मिरचा भाग ज्याला भारत पाकव्याप्त काश्मिर असे म्हणतो. पाकिस्तानने त्यावरील आपला ताबा सोडून तो भारताच्या स्वाधिन करावा अशी भारताची मागणी आहे. याउलट भारताच्या ताब्यात असलेल्या काश्मिरला स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे आणि त्याचे विलिनीकरण पाकिस्तानात झाले पाहिजे अशी पाकिस्तानची मागणी आहे. त्यासाठी पाकिस्तान सदैव आंतरराष्ट्रीय मंचावर काश्मिर प्रश्न उपस्थित करून संयुक्त राष्ट्रांने काश्मिर प्रश्नात हस्तक्षेप करावा अशी मागणी करत असतो. काश्मिर प्रश्नाबाबत भारताची अतिशय स्पष्ट आणि सरळ भूमिका आहे. काश्मिरचे भारतामध्ये कायदेशिर विलिनीकरण झालेले असल्यामुळे तो भारताचा अविभाज्य भाग असून काश्मिरबाबत भारत आणि पाकिस्तानमध्ये जो वाद आहे तो व्दिपक्षीय चर्चेच्या माध्यमातून सोडवला जावा अशी भारताची भूमिका राहिलेली आहे. काश्मिर प्रश्नाबाबत भारतास तिस-या पक्षाची मध्यस्थी मान्य नाही. काश्मिर प्रश्नी दोन्ही देशांच्या परस्परविरोधी भूमिकांमुळे भारत-पाकिस्तान यांच्यामधील प्रत्यक्ष 'नियंत्रण रेषेवर सदैव तणावाचे वातावरण असते. याबरोबरच जम्मू-काश्मिर खो-यात आणि भारतातील मुंबई, दिल्ली, पुणे, हैद्राबाद, बंगलोर यासारख्या अन्य महत्वाच्या शहरांमध्ये होत अरलेल्या दहशतवादी कारवायांसाठी दहशतवादी संघटनांना पाकिस्तान गुप्तचर संघटना 'आयएसआय'ची मदत व प्रोत्साहन असल्याचे भारताचे म्हणणे आहे. त्यासंबंधीचे पुरावे भारत नेहमीच सादर करत आलेला आहे. मुंबईवरील २६/११ च्या भीषण हल्ल्याचा मुख्य सूत्रधार 'झकी-उर्-रेहमान-लखवी' आणि हाफिज सईद यांच्याविरूद्ध भारताने अनेक पुरावे पाकिस्तानला सादर करूनही पाकिस्तान त्यांच्यावर कोणतीच कठोर कारवाई झाली नाही. याउलट भारत हा पाकिस्तानच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप करत असल्याचा आरोप पाकिस्तानकडून भारतावर केला जातो. पाकिस्तानातील बलुचिस्तान आणि फाटा प्रदेशातील बंडखोरांना भारत मदत करत असल्याचा आरोप पाकिस्तानकडून भारतावर केला जातो. यासर्व पार्श्वभूमीवर भारत-पाकिस्तान

236

PRINCIPAL
f.S.S's. Smt. V. U. Patil Arts &
ate Dr. B. S. Dehate Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

संबंध हे आविश्वासाचे आणि वैमणस्याचे असल्यामुळे वेगवेगळ्या क्षेत्रात सहकार्य वाढवण्या संबंधी भारत-पाकिस्तान यांच्यामध्ये धरसोडीची भूमिका दिसून येते.

भारतामध्ये २०१४ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीमध्ये सत्तांतर होउन नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखाली भाजप सरकार सत्तेवर आल्यावर मोदी सरकारने शेजारी राष्ट्रांसोबतचे संबंध सुधारण्याच्या परराष्ट्र धोरणाचा पुरस्कार केला. पाकसोबतचे संबंध सुधारण्यास मोदी सरकारने प्राधान्य दिले होते. परंतु त्यास फारसे यश आले नाही.

उफा करार राष्ट्रीय सुरक्षा सल्लागार चर्चेची वाताहत

रशियातील ब्रिक्स परिषदेच्या निमित्तने मोदी आणि पाकिस्तानाचे पंतप्रधान नवाझ शरीफ यांच्यातील भेटीत दोन्ही नेत्यांनी दहशतवादाबाबत चर्चा करण्यासाठी राष्ट्रीय सुरक्षा सल्लागारांची दिल्लीत बैठक घेण्याचे कबुल केले होते. वास्तविक शरीफ आणि मोदी यांच्यात रशियातच यावर चर्चा होऊन पहिली अनधिकृत बैठक झालीही होती. पाकिस्तानात २०१६ मध्ये होणाऱ्या दक्षिण आशियाई नेत्यांच्या सार्क परिषदेला उपस्थित राहण्याचे शरीफ यांचे आमंत्रणही मोदींनी स्वीकारले होते.^१ दोन्ही देशांमधील विश्वास निर्मितीची ही प्रक्रिया फार टिकली नाही कारण भारत व पाकिस्तानच्या सुरक्षा सल्लागारांमध्ये २३ ऑगस्ट २०१५ रोजी होणारी चर्चा अखेरच्या दोन दिवसात अनपेक्षितपणे कोलमडली. पाकिस्तानने ऐनवेळी 'यू टर्न' घेऊन चर्चेपासून पळ काढला हा पळ चर्चेपासून कमी पण उफा करारापासून अधिक होता.^२ उफा करारामध्ये काश्मिराचा मुद्दा नसल्यामुळे पाकिस्तानने 'एनएसए' स्तरावरील चर्चा रद्द केली. पाकिस्तानचे सुरक्षा सल्लागार सरताज अजीज यांनी जाणीवपूर्वक भारत-पाक राष्ट्रीय सुरक्षा सल्लागार स्तरावरील चर्चा रद्द होण्यासाठी पाकिस्तानात असा संदेश प्रसारित केला की, काश्मिर प्रश्नावर 'बॅकडोर' चॅनेल मधुन चर्चा केली जाणार आहे. खरेतर हे जाहीर करण्याची गरज नव्हती. मात्र, ही चर्चा होऊ नये असे ज्यांना वाटत होते त्यांना खुश करण्यासाठी अजीज यांनी ही बाब जाहीर केली होती. २३ ऑगस्ट २०१५ रोजी पाकिस्तानचे सुरक्षा सल्लागार सरताज अजीज व भारताचे सुरक्षा सल्लागार अजित डोबाळ यांच्यात चर्चा होणार होती. पण अखेरच्या क्षणी पाकिस्तानने ती रद्द केली. राष्ट्रीय सुरक्षा सल्लागार पातळीवरील चर्चा रद्द करण्याच्या पाकिस्तानच्या निर्णयानंतर शरीफ यांनी प्रतिक्रिया देताना सांगितले की, पाकिस्तानचे सुरक्षा सल्लागार काश्मिरी फुटीरवादी नेत्यांना भेटणार नाहीत याची हमी द्यावी अशी भारताने अट घातली होती.^३ शरिफ पुढे असेही म्हणाले की, काश्मिरमधील फुटीरवादी नेते हे त्रयस्त नाहीत, याउलट काश्मिर प्रश्नात ते महत्वाचे पक्षकार आहेत. त्यांच्या मताशिवाय किंवा सल्ल्याशिवाय कुठलाही निर्णय घेणे चूकीचे असुन काश्मिर प्रश्नाशिवाय भारताशी कुठलीही चर्चा निरर्थक आहे. २००९ मध्ये इजिप्तमधील शर्म-अल-शेख येथे अलिप्त राष्ट्रांच्या पंधराव्या शिखर परिषदेच्या वेळी झालेल्या भेटीदरम्यान भारताचे तत्कालिन पंतप्रधान डॉ.मनमोहन सिंग आणि पाकिस्तानचे तत्कालिन पंतप्रधान युसूफ रझा गिलानी यांच्यात करार होउन जे संयुक्त निवेदन प्रसिध्द करण्यात आले होते, त्यात काश्मिरचा मुद्दा नव्हता. पुढे २०१५ मध्ये मोदी व शरिफ यांच्यामध्ये उफा येथील करारामध्येही काश्मिर मुद्दा नव्हता. पाकिस्तानकडून सुरक्षा सल्लागार पातळीवरील चर्चा रद्द करण्यामागचे खरे कारण मोदी यांची ठाम भूमिका आणि डोबाल यांच्या पडद्यामागच्या हालचाली हे होते. तसेच भारत-पाक यांच्यातील सिमला करार, लाहोर करार किंवा हवाना जाहिरनामा असो की, शर्म-अल-शेख मधील संयुक्त निवेदन व मुद्दे तेच आहेत, फक्त ते पाळण्याचा आग्रह धरला जात नव्हता. आता मोदी सरकारने तो ठामपणे आणि तितक्याच जोरकसपणे मांडण्यास सुरुवात केल्यामुळे पाकिस्तान भांबवुन गेला. त्यावेळी जर राष्ट्रीय सुरक्षा सल्लागारांची चर्चा झाली असती तर कदाचित मोदी ठरल्याप्रमाणे २०१६ मध्ये पाकिस्तानला गेले असते आणि वाजपेयीनंतर पाकिस्तानला जाणारे पहिले पंतप्रधान ठरले असते. त्यामुळे दोन्ही देशांतील संबंध सुधारले असते; पण तसे घडू शकले नाही.^४

भारत-पाक बीएसएफ-रेंजर्स चर्चा

पाकिस्तान नेहमीच चर्चेने प्रश्न सोडविण्यापेक्षा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष किंवा छुप्या युद्धाचा अवलंब करत आलेला आहे. त्यामुळे प्रश्न सुटण्याऐवजी ते आणखीणच चिघळत राहिले. पाकिस्तान 'प्रॉक्सि युध्द' आणि शस्त्रसंधीची स्वतः उल्लंघन करून आंतरराष्ट्रीय मंचावर भारताविरुद्ध गरळ ओकत असतो. वारंवार होणाऱ्या शस्त्रसंधीच्या उल्लंघनामुळे, गोळीबारामुळे सीमाभागातील कित्येक नागरिक तसेच सैनिक मुत्युमुखी पडतात. नियंत्रण रेषेवर शांतता रहावी.

दोन्ही बाजूने गोळीबार होऊ नये व शस्त्रसंधीचे उल्लंघन होऊ नये यासाठी पाकिस्तानने राष्ट्रीय सुरक्षा सल्लागारांची २३ ऑगस्ट २०१५ रोजी होणारी नियोजित चर्चा रद्द केल्यानंतर भारताच्या सीमा सुरक्षा दल (बीएसएफ) आणि पाकिस्तानी रेंजर्समध्ये म्हणजेच दोन्ही देशांच्या निमलष्करी दलांच्या प्रमुखांमध्ये वाघा-अटारी सीमेवर ९ सप्टेंबर २०१५ पासून तीन दिवशीय बैठक झाली. बीएसएफ'चे महासंचालक देवेंद्रकुमार पाठक व पाकिस्तानी रेंजर्सचे प्रमुख मेजर जनरल अमर फारुखी बुर्की यांनी आपापल्या देशांचे प्रतिनिधित्व केले. जम्मू-काश्मिर मध्ये झालेल्या शंभरहून अधिक शस्त्रसंधी भंगाच्या घटना, जम्मू-काश्मिरमधील आणि कच्छच्या रणात होणारी घुसखोरी आणि अंमली पदार्थांची तस्करी हे मुद्दे चर्चेच्या अग्रस्थानी होते. भारताला सर्व शेजारील देशांसोबत मैत्रीपूर्ण संबंध हवे असल्यामुळे भारताकडून पाकिस्तानच्या दिशेने पहिली गोळी झाडली जाणार नाही, असे भारताचे केंद्रीय गृहमंत्री राजनाथसिंग यांनी पाकिस्तानी रेंजर्सच्या शिष्टमंडळाबरोबर झालेल्या बैठकित ठामपणे सांगितले. भारताला पाकिस्तानसोबत मैत्रीपूर्ण संबंध हवे असून हे केवळ औपचारिकता म्हणून केलेले वक्तव्य नसल्याचेही राजनाथसिंग यांनी पाकिस्तानी रेंजर्स शिष्टमंडळाशी बोलतांना सांगितले. तसेच पाकिस्तानमधुन भारतात कोणत्याही प्रकारची घुसखोरी होणार नाही, याची खात्री पाकने दिली पाहिजे, असेही राजनाथसिंग यांनी या शिष्टमंडळाला सांगितले. त्यावेळी पाकिस्तानातून भारतीय सीमेत घुसखोरी होणार नाही याची काळजी घेतली जाईल, असे अश्वसन बुर्की यांनी दिले होते. भारतीय सीमा सुरक्षा दल आणि पाकिस्तान रेंजर्सने शस्त्रसंधी उल्लंघन आणि गोळीबार थांबवून सीमेवर शांतता स्थापन करण्याचे ठरविले. एखाद्या पक्षाने आंतरराष्ट्रीय सीमेवर संशयास्पद हालचाल केल्यास दुस-याशी तात्काळ संपर्क साधण्याचे ठरले. यासाठी मोबाईल फोन, फॅक्स आणि ई-मेलचा वापर केला जाईल. तसेच एकमेकांना इशारा देण्यासाठी एखाद्या विशिष्ट रंगाचा वापर करून हवेत गोळीबार केला जाईल मात्र त्याचा रंग काय असेल हे ठरले नव्हते. दोन्ही देशांच्या सीमा क्षेत्रात आंतरराष्ट्रीय कॉलसना परवानगी देण्यात आली नव्हती. अशा स्थितीत ठरलेल्या गोष्टी दुसऱ्या पक्षाला सांगाव्या लागतील; यासंबंधीची व्यवस्था पंधरा दिवसात लागू होईल अशी अपेक्षा व्यक्त करून दोन्ही पक्षांतर्फे चर्चेच्या दस्तऐवजावर बीएसएफ'चे महासंचालक डी.के. पाठक व पाकिस्तान रेंजर्स'चे प्रमुख मेजर जनरल उमर फारुखी बुर्की यांनी सह्या केल्या होत्या. तीन दिवस चाललेल्या या द्विपक्षीय चर्चेनंतर लगेच एक-दोन दिवसांच्या अंतराने 'नॅशनल सिक्युरिटी चॅलेंजेस अँड स्ट्रॅटेजी' या विषयावर आयोजित परिसंवादातील वाय.एन.सिंग स्मृती व्याख्यानात बोलताना भारताचे गृहमंत्री राजनाथ सिंग म्हणाले होते की, 'शेजारी देशांशी आम्हाला चांगले संबंध हवे असून आम्ही शांततेचा भंग करणार नाही, पण जर कुणी आमच्या दिशेने पहिली गोळी झाडली तर प्रत्युतरादाखल किती गोळ्या झाडल्या जातील ते मात्र विचारू नका! छेडेंगे नाही, पर छेडेंगे भी नही!' असा इशाराच त्यांनी पाकिस्तानला दिला होता. भारताच्या या बदलत्या परराष्ट्र धोरणाचे आकलन होण्यासाठी हे एक उत्तम नमुनादाखल उदाहरण होते. भारताचे पूर्वीचे परराष्ट्रधोरण हे बहुतांशी आदर्शवादी स्वरूपाचेच होते. कारण पाकिस्तान कारवाया करत असायचा, तरीही भारत चर्चेसाठी नेहमी हात पुढे करायचा. पाकिस्तान त्यास प्रतिसाद न देता भारतास अस्थिर बनवण्याचे उद्योग मात्र चालूच ठेवत असे. आजही पाकिस्तानच्या पूर्वीच्या भूमिकेत फारसा बदल झालेला दिसत नाही. परंतु भारताने मात्र आपल्या आदर्शवादी धोरणास वास्तवादाची जोड देण्याचे धोरण अवलंबले आहे. म्हणून भारताचे गृहमंत्री पाकिस्तानला जशास तसे उत्तर देण्याची भाषा बोलतांना दिसत आहे. तरीही पाकिस्तान आपले 'छुपे युध्द' थांबवत नसल्यामुळे भारत-पाक सीमेवर नेहमीच गोळीबार चालू असतो. त्यामुळे भारताच्या सीमावर्ती भागातील नागरिकांना आपल्या शेतांमध्ये काम करणे देखिल कठिण होउन बसलेले आहे. सीमेवरील शस्त्रसंधीचे होणारे उल्लंघन आणि सतत होणारा गोळीबार यामुळे भारत-पाक यांच्यामध्ये बीएसएफ-रेंजर्स पातळीवर चर्चा होऊन देखिल सीमेवरील तणाव कमी झाला नाही, याला पाकिस्तानचे दुटप्पी धोरण कारणीभूत आहे. कारण पाकिस्तानकडून कधी द्विपक्षीय चर्चा अचानक रद्द केली जाते, तर कधी चर्चा केली तर उभय देशांनी मान्य केलेल्या तत्वांचे पालन केले जात नाही. पाकिस्तानकडून सीमाभागात घुसखोरी, अंमली पदार्थांच्या तस्करीला मदत, दहशतवादांना पाठबळ देणे, गोळीबार व शस्त्रसंधीचे उल्लंघन सुरूच राहिल्यामुळे भारत-पाक सीमेवरील तणाव पुढे वाढतच गेला. तो कमी करण्यासाठी पुन्हा एकदा भारत-पाकिस्तान यांच्यामध्ये 'फ्लॅग मिटींग' चे आयोजन करण्यात आले होते.

भारत-पाक ब्रिगेडीअर कमांडर स्तरावरील चर्चा : फ्लॅग मिटींग

भारत आणि पाकिस्तान सीमेवरील तणाव कमी करण्यासाठी पुंछ जिल्ह्यातील 'चक्का दा बाग' येथे फ्लॅग मिटींग झाली. दि.२१ सप्टेंबर २०१५ रोजी झालेल्या या 'फ्लॅग मिटींग'मध्ये ब्रिगेड-कमांडर पातळीवरील अधिकारी उपस्थित होते. २० दिवस प्रचंड प्रमाणात शस्त्रसंधीचे उल्लंघन होऊन दोन्हीबाजूने गोळीबार आणि ग्रेनेड बॉम्ब तसेच अॅटोमॅटीक शस्त्रास्त्रांचा मोठ्या प्रमाणात वापर करून सीमेवर प्रचंड प्रमाणात तणाव निर्माण झाल्यावर होणारी ही पहिलीच फ्लॅग मिटींग होती. यापूर्वी नियंत्रण रेषेवर पाकिस्तानी सैन्याकडून ४५ दिवस प्रचंड गोळीबार केल्यानंतर, तणाव वाढल्यावर अशाप्रकारची फ्लॅग मिटींग २०१४ मध्ये ४ सप्टेंबर २०१४ मध्ये झाली होती. एक वर्षाच्या कालावधीनंतर पाकिस्तानी सैन्याने नियंत्रण रेषेवर शस्त्रसंधीचे उल्लंघन करून गोळीबार वाढवल्यामुळे सीमाभागातील अनेक सामान्य नागरिक हल्ल्यास बळी पडू लागले होते. तसेच मालमत्तेचे देखिल मोठ्या प्रमाणावर नुकसान होऊ लागल्यामुळे नियंत्रण रेषेवर भारत व पाकिस्तान या दोन्ही बाजूने गोळीबार वाढल्यामुळे सीमेवरील तणाव अधिक वाढला होता. तो कमी करण्यासाठीच दि.२१ सप्टेंबर २०१५ रोजी ब्रिगेडिअर-कमांडर स्तरावरील लष्करी अधिकाऱ्यांमध्ये जम्मू-काश्मिर भागातील 'पुंछ' सेक्टरमधील 'चक्का दा बाग' येथे झालेल्या 'फ्लॅग मिटींग' मध्ये परस्परसंबंध सुधारण्याचे अश्वासन उभय बाजूने देण्यात आले होते. तरीही फार काही आशादायी चिन्ने यामुळे निर्माण झाले नाही व पुढे उरी, पठानकोट व पुलवामा याठिकाणी पाकिस्तान पुरस्कृत दहशतवादी संघटनांनी हल्ले केले. त्यास प्रत्युत्तरदाखल भारताने पाकिस्तानच्या बालाकोट येथे 'सर्जिकल स्ट्राइक' करून तेथील दहशतवादी तळांचा बिमोड केला. २०१९ मध्ये मोदी सरकार दुसऱ्यांदा बहुमताने सत्तेवर आल्यावर अमित शहा यांची गृहमंत्रीपदी निवड झाली. त्यानंतर थोड्याच दिवसात ऑगस्ट २०१९ मध्ये जम्मू-काश्मिर राज्याला विशेष दर्जा देणारे संविधानातील ३७० वे कलम रद्दबादल करण्याचा प्रस्ताव संसदेत बहुमताने पारित करून घेतला. तसेच जम्मू-काश्मिर राज्याचे विभाजन करून जम्मू-काश्मिर व लडाख असे दोन केंद्रशासित प्रदेश निर्माण करण्यासंबंधीचा प्रस्ताव देखिल संसदेत बहुमताने पारित करून घेतला. त्यामुळे पाकिस्तानचा तीव्रपापड झाला व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर हा प्रश्न उठवण्याचा प्रयत्न केला.

निष्कर्ष

भारत व पाकिस्तान या दोन देशांमध्ये काश्मिर प्रश्न हा नेहमीच कळीचा मुद्दा राहिलेला असून पाकिस्तानकडून सातत्याने भारतात केली जाणारी दहशतवादी कृत्ये व कारवायांमुळे दोन्ही देशांमधील शांतता चर्चा नेहमी विफल ठरल्या. परिणामी दोन्ही देशांमध्ये परस्पर विश्वासाचे वातावरण निर्माण होऊ शकले नाही. काश्मिर प्रश्नावर संयुक्त राष्ट्रांच्या मध्यस्थीने तोडगा काढण्याचा पाकिस्तानचा प्रयत्न राहिलेला आहे. मात्र याबाबतीत तिसऱ्या पक्षाची मध्यस्थी भारतास मंजूर नसल्याने काश्मिर प्रश्न निकाली निघू शकला नाही. त्यामुळे भारत-पाक संबंधात काश्मिर प्रश्न हा कळीचा मुद्दा राहिलेला आहे. मात्र, मोदी सरकारचे परराष्ट्र धोरण हे वास्तववाद आणि व्यवहारवाद यांची सांगड घालणारे असल्यामुळे भारताने हा प्रश्न आपल्या पद्धतीने सोडविण्यासाठी पाऊले उचलली. त्यासाठी संविधानातील ३७० वे कलम रद्दबादल करण्याचा प्रस्ताव संसदेत बहुमताने पारित करून घेऊन, जम्मू-काश्मिर राज्याचा विशेष दर्जा काढून घेऊन त्याचे दोन केंद्रशासित प्रदेशात विभाजन केले. यामुळे वर्तमान काळात भारत-पाक संबंध एका नव्या वळणावर येऊन ठेपले असून त्यात भारत वरचढ असल्याचे दिसते.

संदर्भ :

१. सकाळ, दि. १२ ऑगस्ट २०१५
२. महाराष्ट्र टाइम्स, दि. ३० ऑगस्ट २०१५
३. लोकसत्ता, दि. २६ ऑगस्ट २०१५
४. उपरोक्त, क.२
५. सकाळ, दि. १२ सप्टेंबर २०१५
६. दिव्यमराठी, दि. १४ सप्टेंबर २०१५
७. लोकसत्ता, दि. १४ सप्टेंबर २०१५
८. दिव्यमराठी, दि. २२ सप्टेंबर २०१५
९. इंडियन एक्सप्रेस, दि. २२ सप्टेंबर २०१५

239

PRINCIPAL
T.S.S.'s Smt. V.U. Patil Arts &
Late Dr. B.S. Deshpande Science College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule